

Bruken av varetekt øker igjen

Ragnar Kristoffersen

Samtidig som andre fangetall går ned, øker bruken av varetekt, både i absolutte og relative tall. Utviklingen reiser nye spørsmål om bruken av varetekt. Er det for eksempel slik at varetekt blir hyppigere brukt fordi det er blitt bedre plass i fengslene etter at soningskøene er avviklet?

Varetektsfengsling skal bare brukes når det er "skjellig grunn til mistanke", og når det samtidig er nødvendig av hensyn til etterforskning og oppklaring av straffesaker. De viktigste vilkårene for å fengsle er at det er fare for at siktede vil ødelegge bevis, unndra seg straff eller begå nye straffbare forhold. Det er videre et krav at fengslingen ikke utgjør et uforholdsmessig inngrep i siktedes livssituasjon. Påtalemyndigheten plikter hele tida å vurdere lempeligere midler enn fengsling, for eksempel løslatelse mot meldeplikt.

Fengslingstidens lengde fastsettes første gang normalt fra to til fire uker. Etter det må fengslingen forlenges for en ny periode ved at retten avsier ny fengslingskjennelse. Bak enhver lang, sammenhengende varetektsfengsling vil det derfor ligge mange fengslingskjennelser, hvor både siktede og påtalemyndigheten har måttet møte i retten. Varetektsfengslinger legger derfor ganske stort beslag på politiets og domstolens ressurser. Fengslene har også en vanskelig oppgave i behandlingen av varetektsfanger.

Varetektsfengslingens negative konsekvenser

Varetektsfengsling medfører ofte mange akutte problemer for den innsatte, som uoversiktlig livssituasjon, bekymring for og tap av kontakt med nære pårørende, og ikke minst stor usikkerhet med hensyn til hva som kommer til å skje i tida framover. Noen har opplevd opprivende hendelser i forbindelse med arrestasjonen, og mange har hatt et aktivt pågående rusmisbruk i tida rett før fengslingen. Den psykiske og den fysiske helsa er derfor ofte dårlig.

Mer isolering enn det som er vanlig for domssonere, vil utgjøre hverdagen for de fleste varetektsfanger, i hvert fall i den første tida. Dersom den varetektsfengslede er blitt ilagt brev- og besøksforbud av retten, vil fangen være nesten totalt isolert i fengslet. Sporadisk kontakt med tjenestemenn eller helsepersonell vil da ofte være den eneste form for sosial kontakt fangen opplever i fengslene. Enkelte målinger viser at mellom 20 og 30 prosent av alle varetektsfengslinger begynner med slike varetektsrestriksjoner.

Selv mord skjer oftest under varetekt

Det er derfor bred enighet om at varetektsfengsling er en ganske stor påkjønning for den det gjelder. Tallet på selvmord i norske fengsler dokumenterer det. 58 (72 prosent) av totalt 81 registrerte selvmord i norske fengsler i perioden 1956-1998, har skjedd i varetekt. Andelen har vært stabil. 19 av 27 selvmord i perioden 1990-1998 skjedde også i varetekt.

Det er særlig skadevirkningene av isolasjonen under varetektsfengslingen som har vært kritisert. Angst, depresjon, konsentrasjonsproblemer, rastløshet, søvnløshet, forvirring og ulike psykosomatiske plager er eksempler på registrerte skadefølger av isolasjon. Men sammenlignet med domssonere medfører varetektsfengsling også en ikke uvesentlig forskjell i oppholdsvilkår. Så lenge fangen er fengslet uten rettskraftig dom, vil det være vanskeligere for fengslet å gi et tilpasset og planmessig tilbud til den innsatte. Fengselsmyndighetene vil normalt også ta større hensyn til sikkerhet og rømningsfare når de vurderer tilbud til varetektsfanger. En varetektsfange vil derfor for

eksempel ikke få permisjoner, fri- gang eller åpen soning.

Stortingsmeldingen om kriminal- omsorgen (St meld nr 27), som Stortinget nylig sluttet seg til, åpner også for en betydelig utvidelse av nye tilbud til soningsfanger. Dette gjelder for eksempel gradvis utslus- ing mot friere soningsformer (så- kalt progresjonssonning), tildeling av egen kontaktbetjent og utarbeiding av en plan for fengselsoppholdet og tida etter løslatelsen. Disse tilbude- ne vil primært komme soningsfan- gene til gode. Etter hvert som disse tiltakene utvides, og dersom det ikke skjer en tilsvarende utvikling i tilbudene til varetektsinnsatte, vil disse utilsiktet bidra til å øke for- skjellen i oppholdsvilkår mellom domssonere og varetektsfanger, og på den måten forsterke opplevelsen av varetekt som en tyngre fengs- lingsform.

Problemet aktualiseres ytterligere når vi tar i betraktning det økende antallet innsatte som løslates direk- te fra varetekt, det vil si uten å ha blitt overført til domssonning før løs- latelsen. Ifølge nye, korrigererte tall fra Statistisk sentralbyrå var det 2 065 slike løslatelser i 1997, mot 1 772 i 1993. Omfanget av løslatel- ser fra varetekt i 1997 tilsvarende 57 prosent av alle nyinnsettelsene i va- retekt samme år. 91 personer satt fengslet i over et halvt år før de ble løslatt. På oppdrag fra Justisdepar- tementet har Statistisk sentralbyrå identifisert 35 personer som ble fri- kjent i forbindelse med slik løslatel- se fra varetektsopphold i 1997. 10 av dem satt over et halvt år i va- retekt.

Økt bruk av varetekt etter 1993...

I første del av 1990-tallet gikk an- tallet varetektsfengslinger ned. I 1990 var det drøyt 3 400 nyinnset-

telser i varetekt, et antall som sank til litt over 3 100 i 1993 (se tabell 1). Med unntak av en midlertidig nedgang i 1992 økte derimot total- tallet for alle typer innsettelse i an- stalt i perioden fram til 1994. Øk- ningen skyldtes i all hovedsak inn- tak av domssonere. Tallet på regist- rerte innsatte i fengslene steg også i denne tida til et årlig gjennomsnitt på godt over 2 600 i 1993. I de første årene på 1990-tallet viste også det generelle straffenivået en viss økning, målt som et gjennom- snitt av straffeutmålingen i antall dager for forbrytelser. I 1990 var dette gjennomsnittet 245 dager. I 1992 var det 259 dager, som er det høyeste på hele 1990-tallet.

Etter 1993 inntreffer en motsatt og nokså paradoksalt utvikling: Antall varetektsfengslinger øker nå nesten uavbrutt. I 1993 var det totalt snaut 12 000 innsettelse i fengslene, hvorav 3 129 av disse gjaldt nyinn- settelse i varetekt. I 1998 var det samlede antallet innsettelse redusert med nesten 1 000, men hele 3 703 av disse gjaldt nyinnsettelse i varetekt. Dette utgjør i absolutte tall 18 prosent flere varetektsfengs- lingen enn i 1993. Som tabell 1 vi- ser, har varetektsfengslingenens *an- del* av alle innsettelse, uansett inn- settingsgrunnlag, økt fra 26 prosent i 1993 til 34 prosent i 1998. Hver

tredje innsettelse i fengsel i 1998 var altså en varetektsfengsling. Gjennomsnittsbelegget for innsatte i varetekt har steget tilsvarende, fra cirka 500 i 1990 til nærmere 600 i dag, jf. tabell 2.

...mens andre indikatorer peker nedover

Økningen i varetekten etter 1993, både i frekvens (innsettelse) og volum (fengselsdøgn, se tabell 2), skjer *parallelt* med at det generelle straffeutmålingsnivået for forbrytel- ser, det årlige antall ubetingede fengselsdommer og gjennomsnitts- belegget innsatte faktisk går *ned*. Statistisk sentralbyrås kriminalsta- tistikk over reaksjoner og fengsels- vesenets statistikk over fengslinger viser følgende utvikling:

- Gjennomsnittlig utmålt straff for forbrytelser falt fra 242 dager i 1993 til 201 dager i 1996. For siste tilgjengelige år (1997) er tallet riktignok økt litt igjen, til 222 dager.
- Totaltallet ubetingede fengsels- straffer har også vist en ned- gang, fra drøyt 9 600 reaksjo- ner i 1993 til 8 651 i 1997. Størstedelen av nedgangen skyl- des riktignok en reduksjon i an- tall ubetingede fengselsstraffer for forseelser.

Tabell 1: Nyinnsettelse i anstalt 1990-1998. Absolutte tall og i prosent

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Alle nyinn- settelse	10 861	11 497	10 778	11 914	12 208	11 102	10 697	11 170	10 941
Nyinnsettel- ser i varetekt	3 416	3 264	3 326	3 129	3 226	3 465	3 317	3 605	3 703
Andel vare- tekt (prosent)	31,5	28,4	30,9	26,3	26,4	31,2	31,0	32,3	33,8

Kilde: Fengselsvesenets årsoppgaver/edb-baserte etatsprogram

Tabell 2: Fengselsdøgn for dom og varetekt, samt andel døgn i varetekt. 1990-1998. Absolutte tall og prosent

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
I alt	822 032	876 956	865 825	915 812	925 009	902 445	910 267	881 755	859 697
Varetekstdøgn	182 021	194 719	197 823	194 043	194 155	190 052	213 630	216 327	214 765
Soningsdøgn ¹	640 011	682 237	668 002	721 769	730 854	712 393	696 637	665 428	644 932
Andel varetekt (prosent)	22,1	22,2	22,8	21,2	21,0	21,1	23,5	24,5	25,0

¹ Gjelder soning av ubetinget dom i eller utenfor anstalt. Fengselsdøgn for bøtesoning og sikring er holdt utenfor
Kilde: Fengselsvesenets årsoppgaver/edb-baserte etatsprogram

- Antallet nyinnsatte med dom på ubetinget fengselsstraff gikk ned fra nesten 8 000 i 1993 til 6 530 i 1998. Reduksjonen er relativt sett nøyaktig like stor som økningen i antall varetektsfengslinger i samme periode (18 prosent).
- Det effektive gjennomsnittet for alle innsatte som opptok en fengselsplass, gikk ned fra 2 589 i 1993 til 2 327 i 1998. Nedgangen skyldes ikke en tilsvarende økning i soning utenfor fengselsanstalt, for eksempel på behandlingshjem. I 1993 utgjorde sistnevnte i gjennomsnitt 107 personer. Gjennomsnittet falt til 79 personer i 1998.

Soning på forhånd

I 1993 utgjorde varetektsfangenes andel av *summen* av alle fengselsdøgn for doms- og varetektsfanger litt over 21 prosent. I 1998 hadde den tilsvarende andelen fengselsdøgn steget til 25 prosent, jf. tabell 2. Etersom varetekstdøgn regnes med i beregningen av soningstida, betyr det at hvert fjerde soningsdøgn *forhåndsavsones* i varetekt. Trekker vi fra andelen soningsdøgn utholdt i domssoning uten forutgående varetekt (forseelser), som er beregnet til over 86 000 fengselsdøgn i 1997, øker andelen *forhåndsavsoning av dom til 37 prosent av all effektiv soning for forbrytelser.*

Situasjonen reiser tre viktige spørsmål:

1. Er det akseptabelt for en rettsstat at 37 prosent av det effektive soningsbehovet for ubetinget fengselsstraff for forbrytelser *i praksis* avsones før endelig dom foreligger, og at dette skjer i form av varetekt for presumptivt uskyldige mennesker? Ifølge det juristene kaller "uskyldspresumpsjonen", skal enhver varetektsfange anses som uskyldig inntil det motsatte er bevist ved dom. Dette prinsippet, som er grunnleggende for strafferettspleien, og som hviler på allment aksepterte menneskerettigheter, har med andre ord i realiteten liten betydning. Antatt uskyldige bør behandles som uskyldige, og ikke forhåndssone nærmere 40 prosent av den effektive fengselsstraffen som til slutt idømmes. Dersom nedgangen i antall fengselsstraffer fortsetter, samtidig som bruken av varetekt stiger, vil ubalansen i fangepopulasjonen mellom andelen dømte og ikke-dømte øke ytterligere:

2. Vil en slik utvikling være mulig uten at det samtidig vil bety en svekkelse av fengselsstraffens legitimitet?

3. Og hvilken betydning vil en slik utvikling ha for kriminalomsorgens forutsetninger for å realisere målsettingene i arbeidet med innsatte,

som den tidligere omtalte Stortingsmeldingen om kriminalomsorgen forutsetter?

Hvorfor øker varetekten?

Utviklingen de siste årene viser altså at stadig færre blir satt i fengsel for å sone ordinær dom, samtidig som antallet som innsettes i varetekt, øker. Dermed utgjør de varetektsinnsatte en stadig større andel av de innsatte.

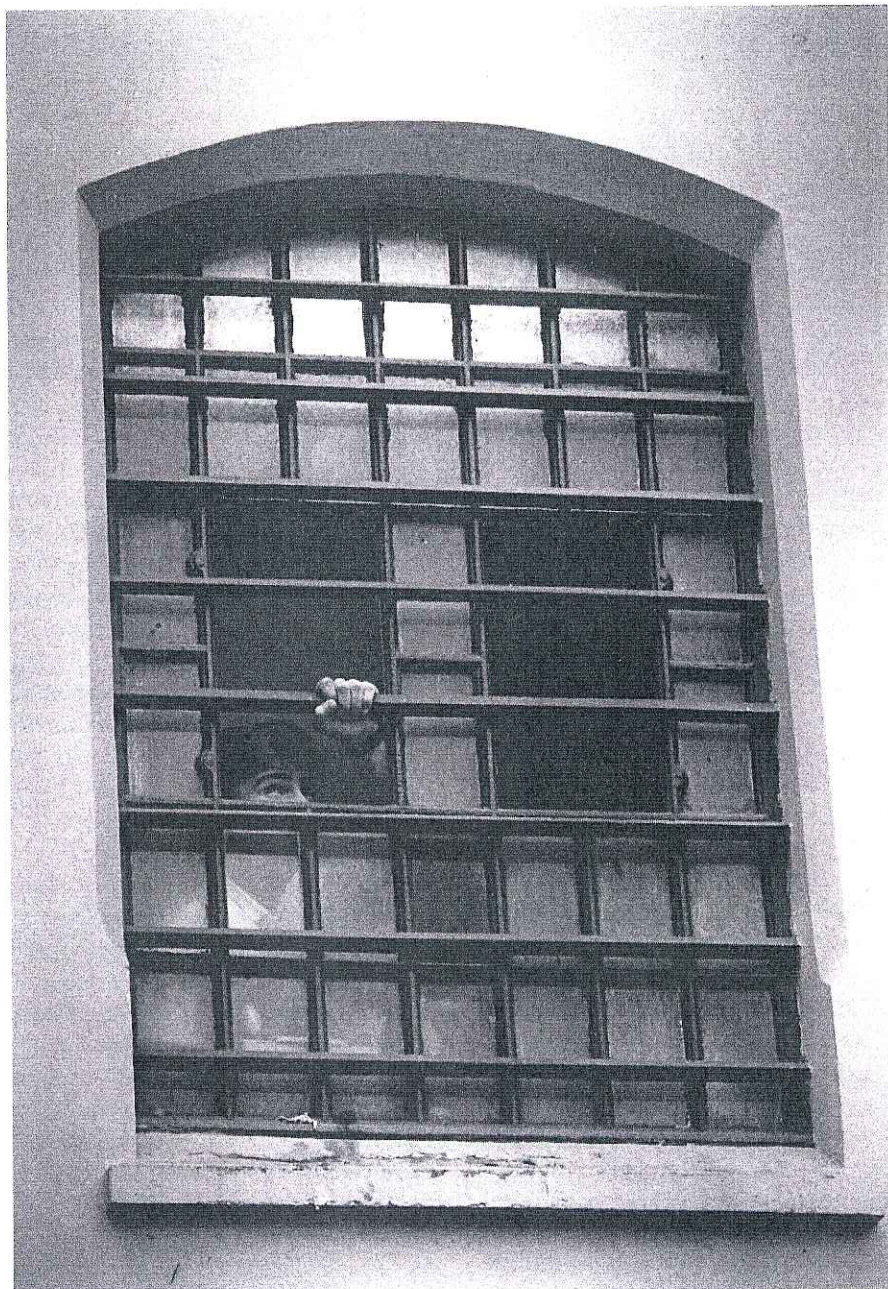
Normalt burde man forvente at bruken av varetekt samvarierer med domssoning på en slik måte at når varetekten stiger, øker også antall ubetingede fengselsstraffer eller utholdte fengselsdøgn for dom. Grovere kriminalitet kan for eksempel øke behovet for bruk av varetekt, som over tid burde medføre enten flere eller lengre fengselsstraffer, og på den måten gjenopprette balansen mellom bruk av varetekt i forhold til dom.

Som vi har sett, viser varetektsbruken hittil i 1990-årene tvert imot en *omvendt* relasjon til domssoningen: Bruken av varetekt går ned når domssoningen stiger, og bruken av varetekt stiger når domssoningen går ned.

Enhver varetektsfange er i utgangspunktet en siktet person, men bare et mindretall av de siktede blir fengslet. Vesentlig flere siktede

personer hvert år kunne dermed tenkes å bidra til å øke behovet for varetektsfengsling. Stigningen i antall varetektsfengslinger står imidlertid ikke i et proporsjonalt forhold til økningen i antall siktede for forbrytelser. Ifølge kriminalstatistikken for 1996 utgjorde antall siktede for forbrytelser noe over 25 000 personer i 1993. Det årlige antallet holdt seg nokså stabilt på dette nivået fram til 1996. I 1997 steg antall siktede riktignok til drøyt 27 000, som er 8 prosent flere enn i 1993. Økningen i antall varetektsfengslinger (18 prosent) i perioden 1993-1998 skjedde derimot nesten uavbrutt gjennom hele perioden. Relativt sett er den samlede økningen i varetektsfengslinger også over dobbelt så stor som stigningen i antall siktede. Det er med andre ord lite sannsynlig at økningen i varetekt er en direkte følge av en relativt sett mindre stigning i antall siktede personer mot slutten av perioden.

Økningen i bruk av varetekt de siste årene blir ofte forklart med det frie forsvarervalget for siktede eller med innføringen av toinstansordningen, en rettsreform som ble gjennomført i 1995. Enkelt sagt gir toinstansordningen dømte rett til å anke alle sider av dommen minst en gang. Det frie forsvarervalget gir siktede rett til å velge advokat. Ettersom mange ønsker populære forsvarsadvokater, medfører dette utsettelse av en del rettsforhandlinger fordi de populære advokaterne er veldig opptatt. Verken det frie forsvarervalget eller toinstansordningen kan imidlertid forklare økningen i antallet *innsettelse* i varetekt, og som vi har sett, er dette hovedforklaringen på økningen i varetektsbelegget. To-instansordningen kan hittil heller ikke ha forårsaket en vesentlig, allmenn heving i sitte-tiden for varetekt. Da burde vi ha sett en entydig økning i gjennom-

snittlig sittetid etter at ordningen ble innført, men det ser ikke ut til å være tilfelle. Ifølge tall publisert i stortingsmeldingen om kriminalomsorgen, har gjennomsnittlig sittetid i varetekt stort sett ligget rundt 60 dager både før og etter reformen. Nye tall fra Statistisk sentralbyrå viser heller ingen klar økning i an-

tallet personer med lange oppholdstider i varetekt i årene fram til 1997. I 1997 skjer det riktignok en fordobling i antallet personer med sammenhengende varetektsopphold over ett år, fra 51 i 1996 til 110 i 1997. Antallet personer, det dreier seg om, er likevel så få i forhold til alle i varetekt at det i liten grad

påvirker det samlede volumet for utholdt varetekt det året.

Bedre plass i fengslene

Én mulig, og etter min mening mer sannsynlig, forklaring på økningen i varetekt gjenstår: I årene fra 1990 til 1994 hadde arbeidet med å få avvirket fengselsstraffer høy politisk prioritet. Dette arbeidet nådde sitt høydepunkt i 1993. Ettersom det var dårlig plass i fengslene, måtte påtalemyndighet og domstolene vise tilbakeholdenhet med å kreve og ilegge varetekt, særlig på grunn av kritikken mot en del lange varetektsopphold i politiarrest før overføring til fengsel. Etter 1994 bedret plassituasjonen seg vesentlig, slik at motforestillingene mot varetekt dermed ble færre.

Samtidig har påtalemyndigheten ved flere anledninger i de siste årene gitt klart uttrykk for at den ønsker å bruke varetekt oftere, særlig overfor såkalte kriminelle "gjengangere". Økningen i antall varetektsfengslinger kan derfor skyldes at påtalemyndigheten i større grad enn før har krevd og fått medhold i fengsling for en mindre gruppe gjengangere for å få disse ut av sirkulasjon. En individuell gjennomgang av fengslingssakene i årene etter 1993 vil kunne avdekke om dette er en riktig antakelse.

Ut fra en samlet vurdering er det mye som tyder på at det er kombinasjonen av bedre plassforhold i fengslene og et kriminalpolitisk klima med et stigende ønske om å holde kriminelle borte fra gata, som i hovedsak forklarer økningen i bruk av varetekt etter 1993. De data som er presentert i denne artikkelen viser i hvert fall at det er vanskelig å skylde på "kriminalitetsutviklingen" når andre viktige indikatorer på kriminaliteten peker i motsatt retning.

Forskning har vist at de såkalte gjengangerne ofte er blant de sykeste og mest utslåtte av straffettspleiens klienter. Hvis den viktigste årsaken til økningen i varetekt er "oppbevaring" i fengsel av et mindre antall utslåtte personer, reiser dette et nytt og alvorlig etisk spørsmål i diskusjonen om berettigelsen av den økte bruken av varetekt. I praksis betyr dette at den gruppen som mest av alle trenger rehabiliterende tiltak (utslåtte gjengangere), oftere enn andre vil bli gjenstand for de dårligste oppholds-vilkårene i kriminalomsorgen (mer varetekt), som igjen vil svekke mulighetene for rehabilitering av denne viktige målgruppen i arbeidet med å redusere kriminaliteten.

En siste, mulig tilleggsforklaring på økt bruk av varetekt er ikke omtalt i denne artikkelen: Varetektsfanger har hevdet at politiet også bruker varetekt som et pressmiddel for å få siktede til å tilstå (se for eksempel Finstad og Gjetvik 1990). Dataene i denne artikkelen gir ikke grunnlag for å si noe bestemt om dette, men det kan heller ikke utelukkes at dette motivet kan ha hatt en viss betydning.

Litteratur

Finstad, L. og A.L. Gjetvik (1990): *Varetektsfanger forteller*, KS-serien nr. 3-90, Institutt for kriminologi og strafferett.

Gamman, Tor (1995): Uheldige helsemessige effekter av isolasjon. En klinisk studie av to grupper av varetektsinnsatte, *Tidsskrift for den Norske Lægeforening* 115, 18, 2243-6.

Hammerlin, Yngve (1992): *Selv mord i norske fengsler 1956 - okt. 1991*, KRUS-rapport 1, 1992.

Koch, Ida (1982): Isolationens psykiske og sociale følger: beskrevet på baggrund af deprivationseksperimenter og undersøgelser af varetgtsisolerede, *Månedsskrift for praktisk lægegerning*, 60, 6, 369-383.

Kristoffersen, Ragnar (1997): Kriminalitetsutviklingen i Norge i nittiårene. Øker kriminaliteten? KRUS, *Dokumentasjon & debatt* 1/97.

Kristoffersen, Ragnar (1998): *Some traits in the evolution of the prison population during the last five years. The case of Norway*, Paper presented at the 10th session of the Benelux Nordic countries conference 10 March 1998. Tilgjengelig på <http://www.krus.no/5years.html>.

St meld nr 27 (1997-98): Om kriminalomsorgen.

Statistisk sentralbyrå (1998): Kriminalstatistikk 1996, NOS C 466, Tall for 1997 er oppgitt ved personlig meddelelse.

Ragnar Kristoffersen
(ragnar.kristoffersen@krus.no)
er forsker ved Kriminalomsorgens utdanningssenter.